

استاد محمد واعظزاده خراسانی

کلیات تاریخ فقه

۴

چکیده:

در شماره قبل (فصل دوم) از آغاز تدوین تاریخ فقه ، و تدوین تاریخ فقه در ایران و تاریخ فقه جعفری ، و شرق شناسان و تاریخ فقه و بالاخره از سابقه نویسنده با تاریخ فقه بحث شد ، در این شماره روشهای تدوین تاریخ فقه و روش برگزیده پژوهشگر محترم در تدوین تاریخ فقه از نظر می گذرد ، که سرفصلهای آن بشرح ذیل می باشد .

۱- تجزیه و تحلیل روش فقهی فقهای معروف

۲- تجزیه و تحلیل فقه یک شهر و دیار

۳- تحقیق در مبادی اجتهاد و تحولات آن

۴- کتابهای مبادی یا مدخل فقه

۵- تاریخ فقه یا تاریخ تشریح اسلامی

۶- تاریخ مشترک فقه و حقوق

نویسنده محترم در ضمن بحث اجمالی پیرامون هر یک از موضوعات فوق به ذکر نمونه بی از آثار و تألیفات مربوطه اشاره می فرماید با تجزیه و تحلیلی پیرامون آن اثر .
توفیق مؤلف نستوه را در ادامه این مهم از خداوند مسألت دارد .

فصل سوم: روشهای تدوین تاریخ فقه

نویسندگان تاریخ فقه ، به عنوان یک علم مستقل ، روشهای گوناگونی را پیش گرفته و هر کدام برای تحولات فقهی ، طبقه بندی خاصی قائل گردیده اند ، و هر کدام به سلیقه خویش مباحثی را در مقدمه یا در اثباتی بحث مطرح کرده اند ، که

۱- به فارسی در مجموعه مقالات کتاب حج از سوی وزارت ارشاد و نیز در مجله مشکوة، و به عربی جداگانه چندبار منتشر شده است، لکن چون مربوط با سلسله مقالات - کلیات تاریخ فقه - می باشد، درج آن مناسب بل ضروری بنظر رسید.

مرور اجمالی بر آنها در اینجا بسیار مفید است. علاوه بر آن، روشهای دیگری به نظر می‌رسد که اگر بکار بسته شود، آن نیز فوائد بسیار در بر خواهد داشت. اینک ما نخست به شرح این شیوه‌های یاد شده پرداخته و در پایان روش برگزیده خوش را در تدوین این کتاب بیان می‌کنیم.

اول - تجزیه و تحلیل روش فقهی فقهای معروف

برخی از علمای فن تاریخ فقه، آراء و روش فقهی یک یا چندتن از فقهای معروف و ارباب مذاهب، و پیشوایان به نام که در فقه شهرتی داشته‌اند از صحابه و تابعین و کسان پس از ایشان را، مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند. پس از بیان سرگذشت، و ذکر مشایخ و شاگردان آنان. این قبیل کتابها در گذشته هم وجود داشته، و بعضی از کتب تراجم مانند تاریخ بغداد کم و بیش در ترجمه فقهای نامی، همین هدف را دنبال می‌کرده‌اند.

و اینک در عصر ما این روش گسترش یافته، و تاکنون کتابهای سودمندی انتشار یافته که خالی از درگیری مذهبی و جبهه‌گیری در برابر مذاهب دیگر نبوده، و به همین سبب قابل انتقاد هم می‌باشند و اینک چند نمونه از این نوع کتابها:

۱ - منهج عمر بن الخطاب فی التشریح، دراسة مستوعبة لفقه عمر و تنظیماته... از ذکر محمد بلتاجی، مدرس فقه اسلامی، در دانشکده دارالعلوم دانشگاه قاهره، ط دارالفکر العربی، قاهره، ۱۳۹۰ هـ. ۱۹۷۰ م. «یک مجلد». این کتاب دفاع از فتاوی بدعت‌گونه خلیفه را با سرسختی بعهدده گرفته است. کتاب دیگری به نام. عمر بن الخطاب والتشریح الاسلامی «ط المجلس الاعلی للشئون الاسلامیة، قاهره، ۱۹۶۶ م انتشار یافته که به نظر بنده نرسیده است.

۲ - فقه الامام سعید بن المسیب (۱۵-۹۴ هـ)، از دکتر هاشم جمیل عبدالله، بغداد مطبعة الاشاد، ۱۳۹۴ هـ - ۱۹۷۴ م. در چهار مجلد.

۳ - فقه الامام الاوزاعی، ابو عمرو، عبدالرحمن بن عمرو بن محمد (۸۸-۱۷۵ هـ) از دکتر عبدالله محمد الجبوری، مدرس کلیه الامام الاعظم بغداد، مطبعة الارشاد، ۱۳۹۴ هـ. ۱۹۷۴ م، در دو مجلد.

این دو کتاب، علاوه بر سرگذشت، استادان، شاگردان و روش فقهی سعید بن المسیب و اوزاعی، تمام فتاوی آنان را در سراسر فقه، در بر دارد که با تتبع فراوان از لابلائی کتب فقه و

حدیث استخراج گردیده است و از این لحاظ، منبع مهمی برای مطالعه روش فقهی آن دو فقیه است.
 ۴- کتاب کوچک و پر محتوای «اللیث بن سعد فقیه مصر» (۹۴-۱۷۵ هـ) از دکتر السید احمد الخلیل استاد دانشگاههای اسکندریه و عربی بیروت، ط دارالمعارف، قاهره، این کتاب طی معرفی این فقیه نامی مصر، آغاز و گسترش فقه را توسط او در مصر شرح می دهد، و یکی از منابع مهم تاریخ فقه در مصر است.

۵ تا ۱۲- هشت کتاب در تاریخ مذاهب و فقهای مشهور، از شیخ محمد ابوزهره دانشمند مصری، که قبلاً یاد گردید ابوزهره در این کتابها راجع به شرح حال و آثار، و روش فقهی پیشوایان نامبرده داد سخن داده است. علاوه بر این در رابطه با تاریخ فقه بطور کلی جابجا مباحث مهمی را طرح کرده است.

۱۳- الأئمة الأربعة: ابوحنیفه، مالک بن انس، الشافعی، احمد بن حنبل، از دکتر احمد شرباصی استاد مصری، ط دارالجبل... در شرح حال و اصول مذهب این چهار تن باختصار.
 ۱۴- نظرة تاريخية في حدود المذاهب الفقهية الأربعة... و انتشارها عند المسلمين، از احمد تیمور پاشا (۱۲۸۸-۱۳۴۸ هـ) نشریه «لجنة نشر المؤلفات التيمورية» قاهره.

احمد تیمور، عالم ادیب و مورخ محقق مصری، ترکی الاصل، بسیار پر مطالعه و دارای آثار نفیس، و صاحب کتابخانه باارزشی بوده است و بعد از فوتش لجنة مذکور، عهده دار نشر آثار وی گردیده است. این رساله مکرراً به چاپ رسیده است، اما چاپ موردنظر، با مقدمه دوتن از اساتید این فن: آقای دکتر علی حسن عبدالقادر، و شیخ محمد ابوزهره، و کلمه ای از عبدالسلام شهاب عضو لجنة مذکور همراه است، و همه او را به تحقیق و ابتکار در این رساله ستوده اند.

آقای دکتر علی حسن، به نقل از خاورشناسان می گوید: «تحقیقات او جز یکی از آثار مستشرقین همتاندارد، و اما کتاب مورد بحث، بکلی در نوشته های اروپاییان بی نظیر می باشد». وی در مقدمه خود بر کتاب، تأثیر اقلیم و محیط را در تطور فقه، مورد بحث قرار داده اصطلاح «فقه اقلیمی» را به کار می برد که به گفته وی قابل بحث و دقت است در حالی که باحثان بدان توجه نکرده اند. اما شیخ ابوزهره، پس از تحلیلی خاص از تحول فقه، از آغاز تا عصر مجتهدین و پیشوایان

مذاهب، با توجه به شهرها و اقلیمها، کتابهای «مناقب» را که حامیان مذاهب برای پیشوایان خود نوشته‌اند، غیر محققانه ولی روش رائج قرن اخیر را در تاریخ فقه، مقرون به صواب و تحقیق دانسته، می‌گوید. شاید کتاب احمد تیمور اولین کتابی باشد که به نظر من رسیده است. ابوزهره، زندگی احمد تیمور، و خاطرات خود را از وی در دوران طلبگی و جوانی، روش نگارش وی، و امتیازات این کتاب مختصر را شرح داده، اعتراف می‌نماید که در کتب خود از آن بهره برده است. به هر حال، این کتاب، همانطور که از نامش پیداست فقط یک ناحیه از تاریخ مذاهب اربعه را که بسیار اهمیت دارد یعنی مناطق انتشار آنها را در طول تاریخ تا عصر حاضر، برای اولین بار مورد بحث قرار داده، و نه مبانی و اصول مذاهب و آثار و رجال آن مذاهب را مگر به اشاره ۱۵ و ۱۶ - دو کتاب «تاریخ الفقه الجعفری... و لامام الصادق و المذاهب الاربعه»، از دو دانشمند شیعی که قبلاً یاد گردید، نظر به اینکه در این دو کتاب بیشتر بر معرفی و شرح فقه اهل بیت تکیه شده است، باید آنها را جزء همین نوع از کتب تاریخ فقه دانست. هر چند در کتاب دوم، چنان که قبلاً گفته شد بیشتر به دفاع از تشیع به نحو کلی پرداخته و مباحث تاریخ فقه بطور پراکنده در آن آمده است. اما کتاب اول، پیوند و نظم مطالب را در رابطه با تاریخ فقه، کاملاً حفظ نموده و کمتر به مطالب دیگر پرداخته است «مؤلف» کتاب را به حلقه‌ها، یا مراحل، تقسیم نموده: حلقه اول، شامل مباحث و اقسام تشریح، کیفیت سیر تشریح از اصول عقیده تا احکام، روش قرآن در بیان احکام و نمونه‌های آن در عبادات و معاملات، سیاست خلفا در رابطه با فقه و حدیث و تدوین آن دو و فقه در عصر تابعین و تأثیر سیاست بر آن، ادله احکام در عصر تابعین، تدوین فقه و حدیث در این عصر، مؤلفان شیعه در این عصر.

این حلقه از کتاب، تا پایان عصر تابعین، و آغاز عصر امام باقر و صادق علیه السلام به پایان می‌رسد. حلقه دوم که به نام «المبایده العامة للفقه الجعفری» انتشار یافته، شامل تاریخ فقه از آن هنگام، تا نزدیک به پایان قرن سوم است، که مراحل تشریح و تألیف، نمونه‌ای از ادله و مبانی فقه جعفری، و مقایسه آن با مذاهب اربعه، و سرانجام تاریخ مذاهب اربعه را بطور اجمال در بردارد.

دوم - تجزیه و تحلیل فقه یک شهر و دیر

از این نوع، دو کتاب را نام می‌بریم:

۱ - رساله «فقه اهل العراق و حدیثهم» از محمد زاهد کوثری (۱۲۹۲ - ۱۳۷۱ هـ) فقیه

حنفی، اهل ترکیه که بعد از سيطرة (اتاترک) بر آن کشور، به قاهره انتقال و سرانجام در همانجا وفات یافت، وی صاحب تألیفات و مقالات، و مدافع سرسخت مذهب حنفی بود^۱. این رساله را نیز به همین تیت به عنوان مقدمه کتاب «نصب الراية لتخریج احادیث الهدایة»^۲ از حافظ زیلعی، طبع مجلس علمی هند، نوشته، که بعداً جداگانه، با تحقیق (عبدالفتاح ابو غده) در ۱۳۹۰ هـ ق توسط مکتب المطبوعات الاسلامیه، بیروت به چاپ رسیده است.

محمد زاهد کوثری، در این رساله بحث را از (رأی و اجتهاد و قیاس و استحسان) ورد مخالفان آن آغاز نموده، و پس از بحثی در اخبار و احادیث، موقعیت فقهی کوفه و روش اهل عراق را که مهد رأی و اجتهاد بوده است. و سپس شیوه فقهی ابوحنیفه و شاگردانش را شرح داده، سخن خود را با بحث در کتب جرح و تعدیل پایان داده است.

۲- صححة اصول مذهب أهل المدینة، از تقی الدین بن تیمیه (۶۶۱-۷۲۸ هـ). این کتاب، همان طور که از نامش پیداست عهده دار دفاع از مذهب فقهی اهل مدینه، و به طور کلی مذهب اهل حدیث می باشد، در قبال مکتب عراق، که بر رأی و قیاس مبتنی بوده است.

سوم - تحقیق در مبادی اجتهاد و تحولات آن

پیداست تاریخ اجتهاد، بخش مهمی از تاریخ فقه است، اما دقیقاً عین آن نیست زیرا تاریخ فقه، همانطور که در تعریف آن گفتیم، شامل دوران تشریح و پیدایش فقه، نیز هست، در حالی که تاریخ اجتهاد، بالا سالة شامل این مرحله نیست، مگر به عنوان بحث تمهیدی و مقدماتی. و اینک چند نمونه از این نوع کتب:

۱- فی تاریخ المذاهب الفقهیه، از شیخ محمد ابوزهره ط دارالفکر العربی قاهره. این کتاب در حجم متوسط، بخش دوم کتاب «تاریخ المذاهب الاسلامیه» او است که شامل مذاهب کلامی است. مؤلف به خواهش جمعی انبوه از علاقمندان، پس از فراغت از ۸ کتاب نامبرده در باره مذاهب هشتگانه فقهی، به عنوان فشرده آن کتب، به روشی مطلوب و متوسط میان اختصار، که در مقالات پراکنده خود به کار برده، و یا مفصل که در آن کتب آمده، این کتاب

۱- الاعلام زرکلی، ج ۶ ص ۳۶۳ دیده شود.

۲- این کتاب به طوری که در همین رساله ص ۱۱ آمده جامع احادیث و روایاتی است که مذاهب اربعه در

فقه، بدانها استناد می نمایند.

را تألیف نموده است.

در این کتاب، پس از بحثی کوتاه در مصادر فقه، به ترتیب، اجتهاد در عصر رسول خدا، در عصر صحابه، در عصر تابعین، در عصر مجتهدین پیشوایان مذاهب، و آنگاه یک یک مذاهب هشتگانه را مورد بحث قرار داده است.

۲- مقدمه کتاب «موسوعة الفقه الاسلامی»، جلد اول، مطبعة يوسف، قاهره، ۱۳۸۷ هـ ق - ۱۹۶۷ م. این کتاب، قاموس فقهی است، مسایل فقهی را برخلاف روش معمول و بدون ملاحظه ترتیب ابواب فقه، به ترتیب حروف الف با، براساس هشت مذهب معروف که ابوزهره در باره آنها کتاب نوشته، شرح داده است، جمعیه الدراسات الاسلامیه قاهره، زیر نظر ابوزهره به تدوین آن همت گماشت، و جلد اول آن، با مقدمه مفصل شیخ ابوزهره، که خود کتابی در تاریخ فقه بشمار می رود، در تاریخ فوق منتشر گردید.

این مقدمه با این که بیش از کتاب سابق، جنبه های مختلف تاریخ فقه را در بر دارد، باز هم به تاریخ اجتهاد نزدیک تر است. ابوزهره پس از بیان ارزش موارد فقهی، بحث را از فقه در عهد رسول خدا که آن را (فقه الوحی) «یا» کتاب و سنت نامیده آغاز نموده، سپس به ترتیب، فقه در دوران صحابه، تابعین، فقه تقدیری، فقه مذاهب رائج مسلمین: (فقه السنة)، فقه در خط مقابل آن یعنی «فقه شیعه»، خوارج، ظاهریه، اصول و ادله منشأ و محور اختلافات فقهی مقاصد احکام، که ملاک قیاس و مشتقات آن را به دست می دهد، فقه پس از دوران پیشوایان مذاهب، دوران غلبه تقلید بر پیروان مذاهب، اقسام حقوق، تدوین فقه و ادوار آن، علم اصول، فقه مقارن و کتب آن، و سرانجام تاریخچه تدوین موسوعة الفقه را شرح داده است.

۳- مقدمه کتاب «موسوعة جمال عبدالناصر فی الفقه الاسلامی» ج ۱، ط مؤسسه دارالتحریر للطبع و النشر، قاهره، ۱۳۸۶ هـ ق. این کتاب، همچون کتاب سابق، قاموس فقهی مفصلی است که «المجلس الاعلی للثئون الاسلامیه» قاهره زیر نظر لجنه ای به ریاست «حسن مأمون» متصدی تهیه آن است و تاکنون یعنی تا هنگام تحریر این نوشته حدود ۱۷ سال پیش از این چند جلد از آن منتشر شده است. مقدمه کتاب، بدون امضاء و کوتاهتر از مقدمه کتاب اول است، ولی تقریباً همان مطالب را بطور سطحی تر در بر دارد. بحث را از لفظ فقه و

شریعت آغاز نموده ، آنگاه مصادر فقه ، تشریح و اجتهاد و مذاهب فقهیه ، دوران تقلید ، تقسیمات فقه و خصائص آن ، تدوین فقه ، و سرانجام گزارش مفصل این موسوعه را در رابطه با کتاب اول یاد کرده است .

۴- الاجتهاد و مدنی حاجتنا لیه فی هذا العصر ، از دکتر سید موسی توانا اهل افغانستان ، ط مطابع الدنی ، قاهره ۱۳۵۰/۰ هـ ش ، ۱۹۷۲ م . این کتاب رساله دکترای مؤلف ، در کلیة الشریعة والقانون دانشگاه الازهر بوده است . وی مانند ابوزهره سیر اجتهاد را در عصر رسول خدا ، صحابه ، تابعین ، ائمة مذاهب ، و دوران اختلاف در ادلة احکام رابه ترتیب بیان نموده ، آنگاه مختصات هر یک از مذاهب اربعه ، اجتهاد تا قرن چهارم ، اجتهاد تا قرن هفتم ، اجتهاد تا اوائل قرن دهم ، اجتهاد بعد از قرن دهم را ، شرح داده است . سپس به مباحث گوناگون مربوطه به اجتهاد بطور مشروح و مستوفی ، از جمله تعریف اجتهاد ، اقسام اجتهاد ، اجتهاد صوفیانه ، اجتهاد در عقاید ، مستشرقین و اجتهاد ، نیاز ما به اجتهاد ، تقلید ، و جز اینها پرداخته است . این کتاب در حقیقت یک فصل از علم اصول یعنی فصل اجتهاد و تقلید را همراه تاریخچه آن در بر دارد و نمی توان آن را تنها تاریخ اجتهاد نامید .

۵- نشأة الفقه الاجتهادی و تطوره : از شیخ محمد علی السائس ، کتاب المؤتمر الرابع ، بحوث فی الفقه الاسلامی ، الازهر ، مجمع البحوث الاسلامیة ، ۱۳۸۸ هـ - ۱۹۶۸ م ص ۷۴ نویسنده مقاله که خود ، از استادان دانشگاه الازهر و عضو مجمع البحوث الازهر است ، این بحث را به پیشنهاد شورای مجمع ، در سیر فقه اجتهادی نوشته است : در مقدمه ، فرق میان فقه و شریعت و اجتهاد ، و سیراجمالی فقه را آورده ، آنگاه سیر اجتهاد را در پنج مرحله به اجمال ، بیان کرده است :

۱- اجتهاد رسول خدا و صحابه در عصر وی

۲- اجتهاد فقهی و عمل به رأی در عصر خلفای راشدین و اختلاف صحابه در پاره ای

از مسایل

۳- اجتهاد فقهی ، در عصر اموی ، پیدایش فرق سیاسی و مذهبی ، و آغاز وضع حدیث

۴- اجتهاد ، در عصر عباسی که دوران نضج و بارور شدن اجتهاد است . به گفته وی

در این عصر ، ۱۳ مجتهد که مذهب هر کدام تدوین گردیده و مورد تقلید قرار گرفته است ، ظهور نمودند . در این مرحله به شرح اصول مذاهب اربعه معروف پرداخته است .

۵- روش علما، پس از عصر اجتهاد، که به عقیده مؤلف به (طبری متوفی ۳۱۰ هـ) ختم شده است. در پایان، صلاحیت فقه اسلامی را برای همه زمانها و مکانها مورد بحث قرار داده است.

۶- اثر الاختلاف فی القواعد الاصولیة فی اختلاف الفقهاء، از دکتر مصطفی سعیدالخن، ط مؤسسه الرسالة قاهره، ۱۳۹۲ هـ - ۱۹۷۲ م. این کتاب ابتکاری که رساله دکترای مؤلف، در دانشکده اصول دین دانشگاه الازهر بوده است، همانطور که از نامش پیداست، سیر تاریخی تأثیر مسایل اصول فقه، در فقه، و اثر اختلافات اصولی، در اختلافات فقهی را شرح می دهد. بدین گونه؛ که در هر بحث، نخست یکی از قواعد اصول و آراء مختلف در باره آن را شرح داده، آنگاه با تتبع در ابواب فقه، فروع ناشی از آن قاعده، و چگونگی تأثیر اختلاف علما در آن قاعده را نسبت به آن فروع، بیان می کند. و از این لحاظ تا حدی، نزدیک به کتابهای قواعد فقه، مانند «قواعد شهید» اول است.

در مقدمه کتاب، مصادر تشریح در عصر رسول خدا، و آغاز اختلاف در فقه و اسباب عمده آن را همراه شواهد عینی، شرح داده، و آنگاه در شش باب به ترتیب ذیل مباحث اصلی را مطرح ساخته است:

- ۱- قواعد اصولی راجع به طرق دلالت الفاظ (مباحث مقدماتی بخش الفاظ)
- ۲- قواعد راجع به شمول و عدم شمول الفاظ (مانند مسایل عام و خاص)
- ۳- قواعد راجع به امر و نهی
- ۴- قواعد راجع به دلالت و حجیت کتاب و سنت
- ۵- قاعده اجماع و قیاس
- ۶- قواعدی که حجیت آنها مورد اختلاف است: (قول صحابی، استصحاب، مصالح مرسله) در خاتمه، مسایل کتاب نکاح را به عنوان نمونه تطبیقی هدف اصلی کتاب، مورد بحث قرار داده که چگونه هر مسأله آن، با یک یا چند قاعده اصولی، ارتباط دارد. این کتاب، در حقیقت، تاریخ سیر اجتهاد در رابطه با یک یک مسایل فقهی است، و روش به کار بستن قواعد اصولی را در فقه، به طلاب مبتدی می آموزد.

چهارم - کتابهای مبادی یا مدخل فقه

این نوع کتابها، همانطور که از نامشان پیداست، بعنوان مقدمه آموزش فقه، بدانگونه

که در علم حقوق مرسوم است تألیف گردیده است. اما همه آنها در نوع مطالب یکسان نیستند. و هر کدام، ناحیه‌ی خاصی از مبادی فقه را مد نظر قرار داده‌اند که در خلال معرفی چند کتاب ذیل روشن می‌گردد.

۱- المدخل الی دراسة الفقه المقارن. از استاد سید محمد تقی حکیم نجفی، ط دارالاندلس، بیروت، ۱۹۶۳ م.

جلد اول این کتاب به نام «الاصول العامة للفقه المقارن» انتشار یافته، و شامل ادله و مصادر معتبر فقه، و بخشی از علم اصول است، مؤلف، این مباحث را به شیوه جدید، با توجه به آراء مذاهب اسلامی مورد بحث قرار داده، و به جز نقل اقوال و بحث آزاد در آنها جنبه تاریخی ندارد. در مقدمه، برخی از اصطلاحات اصول، اقسام حکم و علل اختلاف فقها را توضیح داده است. هدف از این کتاب، بدست دادن مبانی و اصول کلی اجتهاد، و یا فقه مقارن است، تا بر اساس آنها مقایسه و ترجیح بعمل آید و رأی قوی تر انتخاب گردد. این کتاب آراء علمای مذهب جعفری را در ادله احکام، از جمله قیاس و استحسان و مصالح مرسله توجیه نموده است. این کتاب در نوع خود عمیق ترین مباحث را به روش جالبی مورد بحث قرار داده و در سطح فقهای مذاهب اسلامی مورد توجه قرار گرفته است. در مقدمه این کتاب تعریف فقه مقارن و فرقی آن با علم الخلاف، فوائد آن و نیاز فقه مقارن به اصول مقارن و نیز اصول احتجاج و اقامه حجج در علوم و در علم اصول و فقه، تعریف اصول الفقه المقارن و فائده آن و نیز مباحثی در حکم و اقسام آن و مناهج گوناگون در استفاده از اصول را تا صفحه ۹۴ تحت عنوان «اصول تمهیدی» بررسی نموده است. آنگاه اصول فقه مقارن را تحت عناوین کتاب السنه، سنه الصحابة سنة اهل اللبیت، الطرق القطعیة الی السنه، السنه و علاقیها بالکتاب، الاجماع، دلیل العقل، القیاس، الاستحسان، المصالح المرسله، فتح الذرائع و سدها، العرف، شرع من قبلنا مذهب الصحابی، الاستصحاب البراءة الشرعیة، الاحتیاط الشرعی، التخییر الشرعی، البراءة العقلیة، الاحتیاط العقلی، التخییر العقلی، القرعة، الاجتهاد، التقليد، با توجه به همه مذاهب فقهی، مشروحاً بیان کرده است. در حقیقت این کتاب شرح ادله فقه بر مبنای مذاهب فقهی است.

۱- چند سال پیش از این استاد و هبه زحیلی دانشمند پرنشاط سوری، می‌گفت: من از این کتاب خیلی

۲ - الفقه الاسلامی مدخل لدراسته ونظام المعاملات. از دکتر محمد یوسف موسی استاد فقه دانشگاه عین شمس قاهره طبع سوم ، مطابع دارالکتب العربی به مصر ، ۱۳۷۷-۱۹۵۸ م . این کتاب ، دوبخش است ، در بخش اول تحت عنوان «نظریة الفقه الاسلامی» فقه را به عنوان یک پدیده ، از جنبه های مختلف مانند تعریف فقه و شریعت ، ادوار و مراحل فقه ، طبیعت و خصائص فقه ، اصول کلی تشریح ، و آینده فقه اسلامی ، مورد بحث قرار داده است . وی ، برای فقه چهار مرحله قائل شده است بدین ترتیب .

- ۱ - مرحله نشأت یعنی دوران نزول وحی .
- ۲ - دوران جوانی که شامل دوران صحابه و تابعین است .
- ۳ - دوران تدوین و کمال ، که از ابتدای پیدایش مذاهب تا اواسط قرن پنجم است .
- ۴ - دوران تقلید که تا کنون استمرار دارد . وی در این بخش تاریخچه مذاهب اربعه ، و مباحثی در تاریخ فقه ، و مبادی این علم را آورده است .

اما بخش دوم شامل اصول کلی نظام معاملات است . بخش اول ، جداگانه نیز بنام «المدخل لداسة الفقه الاسلامی» مکرراً چاپ شده است ، چاپ دوم آن در تاریخ (۱۳۸۰-۱۹۶۱ م) همراه مقدمه دوم ، به اضافه «فصل نظام الحکم فی الاسلام» که در اصل کتاب وجود ندارد ، انتشار یافته است .

دکتر محمد یوسف ، که آثار متعددی در تاریخ فقه دارد در مقدمه این کتاب یاد آور شده که این کتاب را به تقلید علمای حقوق ، که مدخل برای آن علم نوشته اند تحریر نموده است ، با تأکید بر این نکته که مسلمانان در تدوین مدخل و مقدمه برای علوم ، پیش قدم بوده اند از جمله «علم اصول» ، خود به منزله مدخل علم فقه بوده است . ما در باب مبانی فقه در این زمینه که چه مباحثی جزء مبادی و یا مبانی فقه است بحث خواهیم کرد .

۳ - التعریف بالشریعة الاسلامیة ، مدخل الفقه الاسلامی . از دکتر محمد سلام مذکور ، رئیس بخش شریعت اسلامی در دانشکده : حقوق دانشگاه قاهره . ط الدار القومیة للطباعة والنشر ، قاهره ، ۱۳۸۴ هـ - ۱۹۶۶ م . در این کتاب کم حجم ، باختصار ، فقه اسلامی و مزایای

۱ - شاهد این ادعا آنکه در مقدمه بسیاری از کتب فقه ، به عنوان «مدخل فقه» مباحث اصول آمده است ، از جمله کتاب معروف «معالم الاصول» خود مقدمه کتاب معالم الدین و ملاذ المجتهدین است که جداگانه چاپ شده و جزء کتب درسی علم اصول گردیده است .

آن، ادوار فقه، مصادر و طرق استنباط احکام، رابطه احکام با مصالح، قواعد شرعی، مورد بحث قرار گرفته است، ادوار فقه را به سه دوره تقسیم نموده است: دوران رسول خدا و صحابه، دوران پیدایش مکتبها و مذاهب فقهی، که پس از عصر صحابه تا نیمه قرن چهارم را فرا می‌گیرد، دوران غلبه تقلید تا عصر نهضت جدید در فقه، که اینک به چشم می‌خورد.

۴- المدخل إلى مذهب الإمام أحمد بن حنبل. از شیخ عبدالقادر حنبلی دُوبی، معروف به ابن بَدْران دمشقی (م ۱۳۴۶ هـ)^۱، ط اداره الطباعة المنيرية، قاهره، مؤلف، که از مذهب شافعی به مذهب حنبلی گرائیده، پس از مقدمه‌ای، در هشت (عقد) به ترتیب، عقائد منقول از احمد، سبب توجه اکابر علما به این مذهب، اصول مذهب و طریقه آن، بزرگان اصحاب احمد، و روش استنباط ایشان، اصول فقهی و جدلی مدون مذهب، اصطلاحات فقهی مذهب کتب مشهور، و اقسام و متون فقهی مذهب را شرح داده است.

۵- مدخل الفقه الاسلامی، تألیف ۸ تن از استادان دانشکده شریعت دانشگاه ازهر به نامهای: احمد ابوسنه، احمد البهی، الحسینی الشیخ، حسن وهدان، عبدالله عبدالنسی، عبدالجلیل القرنشاوی، محمدالدهمه، محمد بروک - ط ۲، مطبعة لجنة البيان العربي، قاهره ۱۳۵۸ هـ - ۱۹۶۵ م. این کتاب مختصر جهت تدریس ماده «مدخل الفقه» که جزء برنامه جدید دانشکده شریعت ازهر بوده از طرف نامبردگان تهیه شده است. برخی از مباحث را با اشتراک، و برخی را یک یا دو تن نوشته‌اند. در این کتاب به هیچ وجه به تاریخ فقه، توجه نگردیده است، و صرفاً شامل مبادی آموزش فقه است مانند: معنی فقه و قلمرو آن، نظر اجمالی به مباحث عبادات، معاملات سیاست عقوبات، آداب و احوال شخصیه. مصالح و مفاسد و ارتباط آنها با شریعت، مزایای اسلام، مقاصد شریعت و انواع آن، شامل ضروریات و اقسام آن، حاجیات (نیازمندیها)، تحسینات (خوبیها غیر ضروری)، شرح پاره‌ای از اصطلاحات، مانند سبب، شرط، رکن و غیر آن، قواعد کلیه فقه مانند: الامور به مقاصدها، الیقین لایزول بالشک، لا ضرر، قاعدة لا حرج (المشقة بجلب التیسیر)، العادة محكمة (عرف) و بیان حدود و مصادیق هر کدام در فقه. بنابراین، درس مدخل فقه، مستقل از تاریخ فقه، در این برنامه ملحوظ گردیده است.

۶- مدخل الفقه الجنائی، از دکتر احمد فتحی بهنسی، ط دار نافع للطباعة و النشر، قاهره ۱۹۷۲، نشر دار الشروق، قاهره بیروت. این کتاب در حقیقت بخشی از فقه یعنی حدود و تعزیرات است که مؤلف، پس از ذکر فوائد اختلاف فقها و تعریف فقه، و فقه جنائی، آنها را در دو باب شرح داده است. به جز کتب نامبرده از وجود کتابهای دیگری به نام «مدخل فقه» اطلاع داریم که به دست ما نرسیده است مانند:

۱- المدخل فی الفقه از استاد محمد شلبی^۱.

۲- المدخل الفقہی العالم از شیخ مصطفی الزرقا^۲.

۳- العبادات من القرآن والسنة، مع مدخل للشريعة الاسلامیه، از احمد الغندور^۳.

۴- المدخل الی اصول الفقه از استاد معروف دوالبی^۴.

۵- المدخل لدراسة الشريعة الاسلامیه: از لوئیس میو، به زبان فرانسه^۵.

پنجم - تاریخ فقه یا تاریخ تشریح اسلامی

مقصود آثار و کتابهایی است که رسماً به عنوان تاریخ فقه تألیف گردیده، از این قرار:

۱- تاریخ التشریح الاسلامی، از محقق مصری شیخ محمد الخضری بک^۱،

(۱۲۸۹-۱۳۴۵ هـ ق) بازرس وزارت معارف، مدرس تاریخ اسلامی درالجامعة المصرية^۲

دانشگاه قاهره) ط ۷، مطبعة الاستقامة، قاهره، ۱۹۶۰ م. مؤلف تصریح می نماید که این کتاب

موجز را در تاریخ فقه به کیفیت بی سابقه و بدون پیروی از روش نویسندگان پیش از خود،

تحریر نموده است و بحث خود را بدون مقدمه چنین آغاز کرده است:

مواد فقه عبارت است از قرآن، سنت، آراء فقها. که جمعاً در شش مرحله تحقق یافته است.

۱- تشریح در حیات رسول خدا (کتاب و سنت) که همه فقها بدان استناد می کنند.

۱- مدخل الفقه الاسلامی ص ۶۰

۲- مدخل الفقه الاسلامی ص ۶۵.

۳- النشرة المصرية للمطبوعات، شماره ۵۴۱.

۴- مطلب ندارد

۵- مقاصد الشريعة الاسلامیه و مکارمها ص ۸ (حاشیه)

۶- شرح حال و آثار او در الاعلام ج ۷ ص ۱۵۱ تحت عنوان محمد بن عقیفی باجوری، ملاحظه شود.

۷- الجامعة المصرية، نام اول دانشگاه قاهره است که بعداً بنام «جامعة فؤاد الاول» و پس از انقلاب به نام

جامعه القاهره نام گذاری پس از انقلاب بنام جامعة القاهرة نام گذاری شد.

۲- تشریح ، در عهد کبار صحابه که به خلفای راشدین (سال ۴۰ از هجرت) پایان می یابد .

۳- تشریح ، در عهد صغار صحابه و تابعین که تا پایان قرن اول ادامه دارد .

۴- تشریح ، در زمانی که فقه ، یکی از علوم شمرده می شد ، و نوابغ فقها ، و ائمه مذاهب ، ظهور نمودند که تا پایان قرن سوم ادامه دارد .

۵- تشریح ، در زمانی که مسایل فقهیه وارد بحث و جدل جهت تحقیق در مسایل متلقاة و مأخوذ از پیشوایان گردید ، که با انقراض خلافت عباسی از بغداد ، بر اثر حمله مغول ، پایان می یابد .

۶- تشریح ، در عهد تقلید محض ، که از آن هنگام تا کنون ادامه دارد .

در دوره اول راجع به قرآن و نزول آن ، نسخ ، اسلوب قرآن در بیان احکام ، انواع احکام در قرآن ، و آنگاه ، درباره سنت و حجیت و نیاز به آن ، اجمالی از احکام کتاب و سنت ، و رابطه آنها با عادات عرب بحث کرده است .

در ادوار بعد ، اوضاع و احوال سیاسی در رابطه با فقه ، پیشرفتهای تدریجی در فقه ، و علوم وابسته به آن ، اصطلاحات و مباحث مورد نزاع ، فقها و ائمه مشهور و آراء هر کدام را با جمال یاد کرده است .

گرچه در این کتاب ، تاریخ تألیف ، به نظر نرسید ولی با توجه به تاریخ وفات مؤلف (۱۳۴۰ هـ ق) مسلماً از قدیمی ترین کتب تاریخ فقه و به گفته برخی شاید اولین کتاب در این فن بوده باشد هر چند گفته مؤلف ، در آغاز حاکی از آن است که بیش از وی دیگران ، تاریخ فقه را به گونه دیگر نوشته اند .

۲- تاریخ التشریح الاسلامی ، اثر سه تن از اساتید جامع از هر به نامهای :

عبد اللطیف السبکی ، محمد یوسف البربری ، محمد السائس . ط وادی الملوک . ۱۳۵۵ هـ ق .

این کتاب را مؤلفان ، طبق برنامه جدید تهیه کرده اند ، و به گفته ایشان در مقدمه کتاب ، پیش از آن . کتب دیگری در این رشته تدریس می شده است و در هر حال ، ظاهراً بعد از (تاریخ تشریح خضری) تحریر گردیده است .

در این کتاب به ترتیب ، از معنی فقه و شریعت ، تشریح آسمانی و وضعی و فرق آندو ، تشریح کلی و جزئی و تفسیرهای مختلف کلی و جزئی و شرح هر کدام که شامل بحث مقاصد شریعت و قواعد کلی فقه است ، مزایای قوانین اسلام ، ادوار شریعت و فقه و روشهای مختلف

در طبقه‌بندی سیر فقه، و سرانجام اختیار شش مرحله برای فقه با کمی تفاوت با روش شیخ خضری بدین قرار:

۱- دوران تشریح در عصر نبوی . ۲- دوران خلفا ۳- پس از آن تا اوائل قرن دوم ۴- از آن هنگام تا نیمه قرن چهارم ۵- از آن هنگام تا سقوط بغداد ۶- از سقوط بغداد تا کنون . در دوره دوم، راجع به اجتهاد رسول و صحابه و روش فتوا و ادله مورد اختلاف و اتفاق صحابه از جمله رأی و قیاس، بحث نموده‌اند، و در دور سوم، راجع به مذاهب و مبانی هر کدام، تدوین فقه و اصول، مناظرات میان پیروان مذاهب، مباحث مربوط به «عُرف» و جمع احادیث را مطرح کرده‌اند.

مؤلفان، در پایان به تحولات جدید فقه، در عصر حاضر، اعتنای محاکم مصری به مذاهب دیگر حتی مذهب شیعه، و عدم اکتفا به مذهب حنفی، روشهای جدید در تدریس فقه، و رواج فقه مقارن، شرکت نمایندگان از هر در کنگره قانون مقارن در «لاهای» و نتایج آن را یاد کرده‌اند. در این کتاب، راجع به شیعه امامیه اجحاف به عمل آمده و سه مسأله مهدویت، رجعت، و تقیه برای شیعه نقطه ضعف شمرده شده است^۱.

۳- نظرة عامة فی تاریخ الفقه، از دکتر حسن عبدالقادر، رئیس «کلیة الشریعة ازهر» ط دوم، مطبعة السعادة، ۱۹۶۵ م. اصل آن در سهای مؤلف در جامع ازهر در سال (۱۹۴۰-۱۹۴۱ م) بوده که همان وقت به چاپ رسیده و طبع دوم آن، در سال ۱۹۵۶ م اتفاق افتاده است.

هدف مؤلف، بنا به گفته خود او در مقدمه آن است که نظری کلی به سیر اجمالی در مباحث عمده این علم بیفکند، تا زمینه را برای بحثهای گسترده بعدی آماده نماید، و از این که تا آن هنگام هنوز، این علم مقام شایسته خود را در مجامع اسلامی باز نیافته تأسف می‌خورد. دکتر علی حسن، که مدتی در دانشگاه لندن به تدریس فقه اشتغال داشته، و به مشکلات کتب فقه و نحوه عرضه کردن آن علم، در مقایسه با علم حقوق، برخورد نموده، در این کتاب با دیدی وسیع‌تر و پذیرش پاره‌ای از نظرات شرق‌شناسان، و با اعتراف به اهمیت فقه شیعه،

۱- نویسندگان متأخر اهل سنت و بخصوص مصریان، از جمله شیخ محمدحسین ذهبی در کتاب التفسیر والمفسرون بیش از حد راجع به این چند موضوع و موضوعاتی از قبیل بداء، غیبت، عصمت امام به عنوان نقطه ضعف مذهب شیعه، تأکید دارند که از سوی علمای شیعه بطور مستوفی پاسخ داده شده است.

مباحث را طرح و بررسی نموده است، به طوری که مورد انتقاد، فقهای سنتی الازهر هم قرار گرفته است. و در این کتاب جابجا مطالبی به چشم می خورد که دیگران از اظهار آن خودداری کرده اند. مؤلف در مقدمه پس از اشاره به امتیازات فقه اسلام، برای فقه بطور تقریب و فرض پنج مرحله قائل شده است. بدین شرح:

۱- دوره تمهیدی، شامل عصر نبوی تا پایان عصر خلفای راشدین بدین گونه: وضع حقوق عرب هنگام بعثت رسول خدا، تشریح در مکه و مدینه، قرآن، اجتهاد و پیغمبر و حدود تصرفات وی، مصادر فقه در این عصر.

۲- دوره تأسیس و شکل گرفتن فقه. شامل عصر اموی و پیدایش مکتب فقهی حجاز و عراق و آغاز اشتغال به نقل حدیث.

۳- دوران نهضت فقهی، مقارن ظهور خلافت عباسی، پیدایش مذاهب فقهی تدوین حدیث و فقه که تا اواخر قرن سوم را شامل است.

۴- دوره تقلید و سدباب اجتهاد و مجادلات مذهبی، شامل بحثهای استقرار مذاهب، اجتهاد و تقلید، اختلاف و اتفاق (اجماع)، تدوین حدیث و فقه مذاهب..

۵- دوران بیداری و حرکت فقهی، که از هنگام دخول ترکها در اسلام (ظاهراً مقصود روی کار آمدن خلافت عثمانی است) آغاز شده و تا حرکت اصلاح دینی عصر حاضر، و پیدایش اندیشه (تقنین شریعت) و تدوین قانون رسمی، با توجه به همه مذاهب فقهی معروف و غیر معروف ادامه دارد.

کتاب حاضر جلد اول است که تا دوران سوم را در بر دارد، و مابقی را به جزء دوم حواله کرده است که تا کنون به نظر بنده نرسیده است.

۴- تاریخ الفقه الاسلامی، از دکتر محمد یوسف موسی، ط دارالمعرفه قاهره، ۱۹۶۶ م این مؤلف، که گفتیم از پرکارترین دانشمندان این علم است کتاب خود را در سه جزء تدوین نموده بدین قرار: جزء اول: شامل فقه صحابه و تابعین در سه بخش:

بخش اول، بحثهای تمهیدی را در بر دارد مانند ارزش فقه اسلامی، غرض از تحقیق در آن، نظر خاورشناسان به فقه، مصادر و اصول نخستین فقه، عوامل تطور و تحول ضروری فقه، اهمیت فقه صحابه و تابعین و نیاز به آن مکتبهای فقهی در شهرهای مهم...

بخش دوم، فقه صحابه، شامل مباحث کتاب و سنت در نظر صحابه، علل احکام در

کتاب و سنت، و نمونه‌هایی از توجه صحابه به این امر، که ریشه رأی و قیاس است. بخش سوم: فقه تابعین، شامل روش تابعین در اظهار نظر، و نمونه‌هایی از مسایل مورد بحث ایشان. جزء دوم، عصر نشأت مذاهب، شامل بحثهای تمهیدی مثل: تطور فقه اختلاف آراء و اسباب آن، پراکنده شدن علما در شهرها، اختلاف فکری و مسلکی، اختلاف در علم به حدیث و سنت، نمونه‌ای از اختلاف آراء فقهی.

و بحثهای اصلی: مانند رونق فقه در شهرهای مهم، اثر خلافت عباسی در فقه، اهتمام به سنت و تدوین آن، کیفیت و مراحل تدوین سنت و اثر آن در فقه، تدوین فقه و تقدم شیعه در آن، مذهب مالک و اختلاف وی با لیث بن سعد، نزاع بر سر اصول و مواد اولی فقه یعنی سنت، اجماع، قیاس و اجتهاد به رأی، نقش هر یک از مذاهب از جمله امام شافعی در آن، مصطلحات فقهیه از آغاز تا آن هنگام.

جزء سوم - به مذهب ابوحنیفه و نقش وی در پیش برد فقه اختصاص دارد. دکتر محمد یوسف موسی علاوه بر این کتاب و کتاب الفقه الاسلامی مدخل لدراسته که قبلاً از آن یاد کردیم، آثار دیگری در این فن دارد که برخی از آنها را در پایان همین کتاب نام برده است ولی به نظر ما نرسیده است از این قرار: *طائفة فقهیة*

۱- محاضرات فی تاریخ الفقه، فقه الصحابة و التابعین، ط دارالکتاب العربی ۱۹۵۴ م.

۲- محاضرات فی تاریخ الفقه الاسلامی، عصر نشأة المذاهب، ط دارالکتاب العربی،

۱۹۵۵ م.

۵- کتاب الشهاوی فی تاریخ التشریح الاسلامی: از ابراهیم دسوقی شهاوی استاد فقه مقارن در

دانشکده شریعت و قانون دانشگاه «الازهر» ط شركة الطباعة الفنیة، که در تاریخ ۶ ج ۱۳۸۸ هـ

ق برابر ۱۹۶۸ م از تألیف آن فراغت یافته است. پس از مقدمه‌ای در باره قانون و اقسام آن،

تاریخ فقه را به طور فشرده در هفت دوره آورده است بدین قرار: ۱- عصر رسول خدا ۲-

عصر خلفای راشدین ۳- عصر بعد از خلفا تا پایان قرن اول ۴- از اول قرن دوم تا نیمه قرن

چهارم ۵- از آن هنگام تا سقوط بغداد ۶- از آن هنگام تا کنون. و در خاتمه در دور هفتم،

حرکت و نشاط فقهی را در عصر حاضر یاد آور می‌شود. علاوه بر این کتب، آثار دیگری از محمد انیس عباده نویسنده مصری و دیگران در فهرستها آمده است که تا کنون به دست ما نرسیده است بدین قرار:

الف - تاریخ الفقه الاسلامی ط دارالطباعة المحمدیه، قاهره، ۱۹۶۶. از محمد انیس از همان مؤلف.

ب - الفقه و الفقهاء من عهد العباسیین إلى الآن.

ج - المتقی فی تاریخ التشریح الاسلامی و حکمته و أشهر الفقهاء.

د - الفکر السامی فی تاریخ الفقه الاسلامی از محمد بن الحسن الحجوی الثعالبی ۴ جزء ط رباط^۱ (۱۳۴۰-۱۳۴۹ هـ).

۶ - تاریخ ادوار فقه، از استاد محمود شهابی خراسانی، استاد دانشکده حقوق دانشگاه تهران. این کتاب، که می‌توان گفت تا تاریخ تألیف این سطور تنها تاریخ فقه به زبان فارسی است. مشروح‌ترین و از جهانی عمیق‌ترین اثر در این علم است.

در این کتاب، پس از مقدمه‌ای راجع به قانون و اقسام آن و تعریف علم تاریخ فقه و هدف از آن، فقه، به دو مرحله اصلی یعنی دوره تشریح و صدور، و دوره تفریح و استنباط، و دوران تشریح نیز به دو مرحله: از بعثت تا هجرات و از هجرت تا رحلت تقسیم گردیده است. و در مقدمه بحث دوران تشریح، سخن از وجود اجتهاد و استنباط در عصر رسول خدا، و نیز احکام تأسیسی و امضائی به میان آمده است. و آنگاه تا جائی که مقدور بوده، تاریخ وضع و تشریح یک یک احکام فقهی، و کیفیت آن، بیان گردیده است. این گونه بحث در دوران تشریح به این کتاب اختصاص دارد، زیرا سایر نویسندگان این فن، صرفاً به سیر اجمالی تشریح، و ذکر نمونه‌ای از احکام مکی و مدنی اکتفا کرده‌اند. این بخش قسمت عمده جلد اول را فرا گرفته است، و مؤلف جهت متمم این بخش، جلد دوم کتاب خود را به آیات احکام و شرح اجمالی آنها اختصاص داده است. که تلخیص از کتاب آیات الاحکام «فاضل مقداد» است. در جلد اول، پس از پایان دوران تشریح، خاتمه‌ای در ترتیب نزول قرآن، و سور مکی و مدنی آورده، آنگاه دوران تفریح و استنباط را آغاز و^۲ آن را به چهار عهد تقسیم کرده است

۱ - النشرة المصرية للمطبوعات شماره ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۹۲.

۲ - الاعلام زرکلی ج ۱۰ ص ۳۳۰. ج ۱ ادوار فقه ص ۳۸۱.

بدین قرار:

- ۱- عهد صحابه که تا پایان جلد اول و بخشی از جلد سوم ادامه دارد.
- ۲- عهد تابعان و اتباع تابعان تا زمان غیبت صغری (۲۶۰ هـ) که به دو دور تقسیم شده اول - تا رحلت امام صادق (۱۴۸) دوم - از آن هنگام تا غیبت صغری.
- ۳- عهد نواب و سفراء چهارگانه تا غیبت کبری (۳۲۹ هـ)
- ۴- عهد غیبت کبری تا عصر حاضر، که خود به چهار دور تقسیم گردیده است:
  - ۱- از غیبت کبری تا شیخ طوسی (م ۴۶۰ هـ)
  - ۲- از شیخ طوسی تا علامه حلی (م ۷۲۶)
  - ۳- از علامه، تا آقا باقر بهبهانی (م ۱۲۰۸ یا ۱۲۰۶ هـ ق)
  - ۴- از بهبهانی تا این زمان.

تقسیمات اولیه در این دسته بندی، نسبت به فقه اسلامی قابل قبول است، اما طبقه بندی پس از تابعان تابعان یعنی دوره سوم و چهارم، تنها در مورد فقه شیعه امامیه متصور است و نسبت به فقه مذاهب دیگر حتماً لازم است مانند سایرین تقسیماتی قائل شد. این طبقه بندی حتی در مورد فقه امامیه جای بحث دارد، زیرا باید وضعیت فقه شیعه از زمان علی علیه السلام تا عصر صادقین علیهما السلام که سرفصل تحول آن است روشن شود، به علاوه از آن زمان تا اوائل غیبت کبری و زمان صدوقین (قرن چهارم) تقریباً فقه شیعه با اینکه گسترش می یافته است تحول قابل ذکری در آن رخ نداده است، در این زمان تحول کلی فقه شیعه انتقال از فقه حدیثی به فقه منصوص، و در عصر شیخ طوسی، انتقال به دوره تفریع و اجتهاد به معنی وسیع آن می باشد، که انشاءالله در فصل خاص فقه شیعه مشروحاً بیان می گردد.

باری، در جلد سوم کتاب، که در سال ۱۳۵۴ هـ ش در ۹۰۰ صفحه منتشر شده است، ابتداء، مستدرکات جلد اول، و مدخل عهد دوم مبنی بر اختلاف طریقه اجتهاد شیعه و سنی را یاد کرده، بالصراحه می گوید مقصود اصلی از این تألیف، بیان تحولات فقه شیعه است و بحث از سایر مذاهب فقهی استطرادی است؛ و بحث را در عهد دوم، در دو بخش ادامه داده

۱- شرح ابن اجمال، در مقدمه کتاب «الجمال و العقود شیخ طوسی» به قلم اینجانب آمده است. و اینک آن کتاب با سایر رسایل شیخ طوسی، همراه مقدمه مفصل اینجانب، شامل بحثی از چگونگی تحول فقه شیعه تا عصر شیخ طوسی توسط دفتر انتشارات جامعه مدرسین چاپ شده است.

است^۱: اول در فقه اهل سنت، و دوم در فقه شیعه، بخش اول، که تا پایان جلد سوم ادامه دارد، با مقدمه طولانی^۲ راجع به اوضاع عمومی و سیاسی مسلمانان در دوره امویان و عباسیان، که شاید بیش از مورد لزوم و تا حدی بی ارتباط با تاریخ فقه باشد، آغاز گردیده است، و سپس چگونگی فقه و فتوی از زمان تابعان و تابعین (بعد از شهادت علی علیه السلام. ع. ه) به بعد تا اوائل قرن چهارم، شامل طبقات تابعین و تابعین تابعین، و فقها و پیشوایان فقه، تا عصر طبری را به تفصیل آورده است.

به گفته مؤلف، در طبقه بندی فقها بیشتر روش ابواسحق شیرازی در کتاب «طبقات الفقهاء» را پیروی نموده است^۳ و به همین جهت به نظر می رسد این بخش پیش از تاریخ فقه، خود تاریخ فقها و طبقات است. فقها را بر حسب شهرها دسته بندی نموده است فقهای مدینه مکه، کوفه، بصره، شام، مصر، خراسان... و برای هر کدام طبقاتی پی در پی ذکر کرده است. در مورد مذاهب اربعه نخست، ترجمه کامل رساله «نظرة تاریخیة فی حدوث المذاهب الاربعه...» از احمد تیمور پاشا که قبلاً راجع به آن سخن گفتیم^۴، و آنگاه، ترجمه هریک از ائمه اربعه و دیگر پیشوایان فقه را، تا طبری همراه طبقات فقهای هر مذهب آورده است، و در پایان وعده کرده است^۵. بخش دوم از عهد دوم را که مربوط به فقه شیعه است در دو عصر از شهادت علی (ع) تا رحلت امام صادق، و از آن هنگام، تا غیبت صغری (۲۶۰) به تفصیل در مجلدات بعدی کتاب بنویسد. این کتاب با همه ملاحظات فوق، بسیار مغتنم و قابل تقدیر است و باید گفت و هو بسبق حائز تفضیلا مستوجب ثنائی الجمیلا

۷- تاریخ فقه نوشته آقای دکتر گرجی ...

ششم - تاریخ مشترک فقه و حقوق

مقصود از این نوع، آثاری است که در سالهای اخیر انتشار یافته و تاریخ فقه و حقوق را با هم گزارش کرده است. گو این که از این دو، هدف اصلی، و دیگری تبعی است، مانند نمونه های ذیل:

۱- ج سوم ادوار فقه ص ۸۴

۲- از ص ۸۶ تا ۳۰۸.

۳- ادوار فقه ج ۳ ص ۳۲۳

۴- از ص ۶۴۶ تا ۶۹۲

۵- ادوار فقه ج ۳ ص ۸۹۸

- ۱- فلسفه التشریح فی الاسلام، از دکتر صبحی محمصانی حقوقدان لبنانی، ط دوم بیروت، ۱۳۷۱ هـ - ۱۹۵۱ م. و ترجمه آن به نام فلسفه قانونگذاری در اسلام، از اسماعیل گلستانی، ط چاپخانه محمدی علمیه، تبریز، ۱۳۴۶ هـ شمس. با همکاری مؤسسه فرانکلین.
- این کتاب همانطور که در مقدمه، مؤلف آمده، مقدمه مختصری از بررسی قانونگذاری اسلامی در مذاهب مختلف و قوانین حقوقی جدید است، تا قیافه واقعی قوانین اسلامی را که دستخوش تحریفات مستشرقین قرار گرفته، بصورت واقعی خود بنمایاند. بنابراین، هدف اصلی، تاریخ فقه است، و تاریخ حقوق متمم و مکمل آن است.
- در باب اول، از لزوم قانون الهی برای بشر، معنی قانون، علم اصول، اقسام حکم، تعریف علم فقه، تقسیمات قوانین جدید بحث شده است.
- در باب دوم، دوره‌های قانونگذاری اسلامی از عصر نبوی تا کنون، در پنج دوره، مانند آنچه دیگران در کتابهای تاریخ فقه عمل نموده‌اند، روشهای فقهی مذاهب مشهور و غیر مشهور اهل سنت، و مذاهب شیعه: امامیه، زیدیه و اسماعیلیه، آغاز فکر تدوین قانون رسمی در اسلام در گذشته و حال، سیر و تطور قانونگذاری جدید در کشورهای اسلامی نظری به تاریخ قوانین اروپایی، مورد بحث قرار گرفته است.
- در باب سوم، منابع حقوق اسلامی، یعنی ادله احکام و علم اصول، اجتهاد و تقلید، اجتهاد در کتاب «المجلة» (مجموعه قوانین دولت عثمانی)، اجتهاد در حقوق رومیان آمده است.
- در باب چهارم، منابع خارجی قانونگذاری (یعنی غیر از منابع اصلی فقه) و علل تغییر قوانین در اسلام، و ذکر نمونه‌هایی از آنها، حیل‌های شرعی در مذاهب فقهی، رابطه قوانین اسلام با قوانین رومی، قواعد کلی فقه و اصول کلی اثبات دعوی در اسلام و جز اینها از مباحث آمده است این کتاب و ترجمه آن روی هم رفته، در عین اختصار، مفیدترین اثر در موضوع خود است.
- ۲- تاریخ حقوق در ایران - از دکتر محمدجعفر جعفری لنگرودی، استاد دانشگاه تهران کانون معرفت تهران.
- نامبرده در فقه و حقوق جدید هر دو مهارت دارد و تألیفاتی در رابطه و تطبیق این دو رشته از حقوق عرضه نموده و خط فکری او هم در حقوق همین است.
- در این کتاب، بحث را به حقوق ایران اختصاص داده و آن را به سه دوره تقسیم نموده است.

۱- ایران باستان تا پایان ساسانیان ۲- از صدر اسلام تا مشروطیت ۳- از مشروطیت به بعد دوره دوم یا به تعبیر مؤلف «دوره وسطی» تقریباً تمام کتاب را در بر گرفته است و به گفته وی^۱ مهمترین، طولانی ترین و غنی ترین ادوار حقوق ایران است و فکر ایرانی در تدوین و بارور نمودن آن سهیم بوده است.

مؤلف، حقوق اسلامی را که بخشی از فقه است به عنوان بخشی از حقوق ایران در قالب تقسیمات و اصطلاحات حقوق جدید مطرح نموده، و بنا به رسم علمای حقوق نخست به تعریف حق و تقسیم آن به حقوق عمومی و خصوصی پرداخته است. حقوق عمومی را در کتاب اول در پنج مبحث: حقوق اساسی، حقوق اداری، حقوق جزا، آیین دادرسی، حقوق بین المللی عمومی. و حقوق خصوصی را در کتاب دوم، به عنوان حقوق خصوصی داخلی و حقوق بین الملل خصوصی شرح داده است. هرچند مؤلف در تطبیق این تقسیمات و اصطلاحات بر فقه، از خود ابتکار نشان داده، اما گاهی به تکلف افتاده است.

در مبحث حقوق اساسی، مسأله حق حاکمیت در اسلام، شکل حکومت اسلامی قوای عالیه، حقوق رئیس حکومت، و نیز قوانین مالی اسلام را مطرح نموده، که شاید جالب ترین بخش کتاب از لحاظ تاریخی باشد، و تشکیلات اداری ایران را در ادوار مختلف اسلامی، با تا توجه به دوران سیطره فقه اهل سنت (پیش از قرن هشتم)، و فقه شیعه در بر دارد.

۳- مکتب های حقوق در اسلام - از همین مؤلف، ابن سینا، تهران - ۱۳۵۳ هـ ش مؤلف، در سال ۱۳۴۲ بر مبنای فکر تطبیق اسلامی و حقوق جدید، به منظور نوآوری درس (حقوق اسلام) را به جای (قواعد اصول و فقه) که به گفته وی^۲ تجربه پنجاه ساله شیوه سستی تدریس آن را برای کارشناسان قضایی بی نتیجه تشخیص داده است، آغاز نموده، و همان قواعد و اصول را در قالب اصطلاحات حقوق جدید به عنوان مکاتب حقوق اسلامی شرح داده است. از فقها، به نام حقوقدانان مسلمان، از حکم، به نام قانون، و از شارع، به نام قانون گذار یاد می کند.

در مکتب (مکتب شگاکان)، نادر بودن علم را در قلمرو احکام و لزوم عمل به شواهد غیر علمی از قبیل، اقرار، شهادت، سوگند (در قضاوت)، و امارات، ثابت کرده است، و

بسیاری از مباحث «حجیت ظن» و «اصول عملیه» را تحت همین عنوان، مورد بحث قرار داده است. و همچنین زیر عناوین: مکتب آزادی اراده، مکتب سکوت قانون، مکتب تخطئه و تصویب، مکتب عرف و عادت، مکتب اجماع تا ۲۸ مکتب سایر مباحث و قواعد اصول و فقه را گنجانیده است. در پاره‌ای از این مباحث به جز این که نام قاعده، تبدیل به مکتب گردیده است چیز تازه‌ای دیده نمی‌شود، در حالی که ابتکار مؤلف در تطبیق این دو رشته از اصطلاحات، در برخی از مباحث، قابل ملاحظه است. این کتاب، در حقیقت، باید در باب اقسام فقه، به عنوان «فقه قانونی» مورد بحث قرار گیرد ولی به هر حال مرحله‌ای از تاریخ فقه است و بخشهایی از آن را در بر دارد مثلاً در «مکتب امامیه و مکتب اهل سنت»، اجمالی از تاریخ این دو رشته از فقه، و تفاوت آنها^۱ و در «مکتب حدیث»^۲ سیر حدیث در شیعه و اهل سنت، و نقش حدیث در فقه این دو طایفه، و در «مکتب اصولی و اخباری»^۳ تاریخ برخورد آنان و مبانی هر کدام آمده است. مباحث الفاظ، که بخش عمده‌ای از علم اصول است در «مکتب الفاظ»^۴ مورد بحث قرار گرفته است.

۴- الفكر القانوني والاسلامی - بین اصول الشریعة و ثراث الفقه : از فتحی عثمان ، مطبعة

مخیر ، قاهرة ..

این کتاب همانطور که از نامش پیداست، و مؤلف در مقدمه بدان تصریح نموده است^۵ مانند کتاب پیش از آن، رابطه فکر قانونی جدید اسلامی را با فقه اسلامی بررسی می‌نماید، و هدف وی فارغ کردن فقه و فقها، از قیود سنتی فقهی، و ایجاد تحول و تطور، در فقه، هماهنگ با اوضاع و احوال زمانست. که با شیوه زندگی نوین، و تمدن جدید سازگار باشد. در مقدمه مفصل کتاب، این مباحث را آورده است. سیر تغییر احکام در ادیان و در اسلام و مسأله نسخ، لزوم هماهنگی قانون شرع با مصالح و نیازهای مردم، همراه شواهدی از اقوال فقها و نمونه‌هایی از دخالت دولتها و خلفای اسلامی در کار قضاوت بنا به مصلحت روزگار، و تلاشهایی که اینک در تلاقی و تطابق فقه و حقوق و استخراج قواعد حقوقی از قواعد و اصول فقهی به عمل می‌آید. آنگاه فقه را به سه دوره تقسیم می‌نماید: دوره نزول وحی

۱- ص ۱۹۶ .

۲- ص ۲۲۷ .

۳- ص ۳۱۷ .

۳- ص ۲۸۵ .

۵- ص ۳۳ .

تا عصر خلفای راشدین، از آن هنگام تا عصر فقها و پیشوایان مذاهب و تدوین فقه، و از آن هنگام تا کنون^۱

سپس زیر عنوان «شريعة الاسلام فلسفة و اصول»^۲، مزایا و مشخصات قوانین اسلام، از قبیل سمت خدایی داشتن و بر عقیده دینی استوار بودن، انعطاف پذیری و صالح بودن برای همه زمانها و مکانها، و موجبات این امر.

وزیر عنوان «مصادر و قواعد»^۳، منابع فقه اسلام، از کتاب و سنت و اجماع و سایر ادله مورد اتفاق و یا مورد اختلاف، اهمیت علم اصول^۴، اقسام حکم شرعی و شایعه تأثیر قانون رم در فقه اسلامی

وزیر عنوان «السیاسة الشرعیة، القانون العالم (الدستوری، الاداری) مقایسه فقه سیاسی اسلام با حقوق جدید، اعم از حقوق اساسی و اداری، که از لحاظ تاریخی اهمیت شایان دارد. وزیر عنوان «القصاص والحدود و التعزیز، القانون الجنایی»^۵ رابطه فقه و حقوق در زمینه احکام جنایی.

وزیر عنوان «المعاملات، القانون المدنی، القانون التجاری»^۶ مقایسه بخش معاملات فقه، با قانون مدنی، و قانون تجارت.

وزیر عنوان «الأصول الشخصیة»^۷ مباحث نکاح و طلاق و وصیت و ارث. وزیر عنوان «مع غیر المسلمین دولا» و «أفرادا»؛ القانون الدولی العام، القانون الدولی الخاص^۸، احکام مربوط به غیر مسلمین

و در مبحث «أصول القضاء...»^۹ موازین قضائی اسلام و آئین دادرسی جدید. و در پایان کتاب، زیر عنوان «المستقبل الرشید»^{۱۰} بحث مهم «رابطه فقه وحی و فقه سنتی فقها»^{۱۱} و زمینه های تحوّل و تطوّر موجود در فقه، قواعد و اصول تدریس فقه مقارن با

فقه جدید (۱۹۷۷م) و رابطه فقه و سیاست و فقه و اقتصاد و فقه و حقوق و فقه و جامعه

۱- صفحه ۱۳	۲- صفحه ۳۷
۳- صفحه ۶۵	۴- صفحه ۷۷
۵- صفحه ۱۶۳	۶- صفحه ۲۱۳
۷- صفحه ۲۳۵	۸- صفحه ۲۵۹
۹- صفحه ۳۷۳	۱۰- صفحه ۳۳۱
۱۱- صفحه ۳۴۰	

توجه به همه مذاهب، همراه حقوق جدید^۱، مورد بحث قرار گرفته است. این کتاب نیز یکی از منابع مهم «فقه قانونی» است که در باب اقسام فقه باید ارزیابی شود. در عین حال مباحثی راجع به مبانی و اصول فقه، مزایای و مختصات فقه و جز این از بحثهایی که در ابواب آینده این بخش از کتاب خواهد آمد. در آن وجود دارد.

۵- التشریح الجنایی الاسلامی مقارناً بالقانون الوضعی: از عبدالقادر عود، ط ۲، مکتبه دارالعروبة، ۱۳۸۳ هـ - ۲۱۹۳۸.

این کتاب نیز همانطور که از نامش پیداست مقایسه میان قوانین جنایی اسلام با قوانین وضعی جدید را در اصول و فروع و قواعد کلی و مصادیق جزئی، به عهده دارد. و در زمینه برخورد و تضاد یا تطابق این دو رشته از قانون، از بهترین منابع است و در مبحث «فقه قانونی» از آن بحث خواهد شد. در این کتاب اصول کلی مقایسه و موازنه قوانین شرعی و قوانین وضعی، طرح ریزی گردیده و به منزله «علم اصول» جدیدی است، و ادله احکام فقهی را در رابطه با قوانینی جدید به طور بی سابقه ای مورد بحث قرار داده که کاملاً ابتکاری است^۲.

و نظیر این کتاب، در همین زمینه کتاب دراسات مقارنة بين الشريعة الاسلامية والقانون الجنایی: از خالد عبدالحمید طرح ط ۱، دارالمعارف، قاهره ۱۳۸۶ هـ - ۱۹۶۷ م و کتابهای بسیار دیگر است که در مبحث فقه قانونی شرح آنها خواهد آمد.

۶- مقاصد الشريعة الاسلامیه و مکارمها - از استاد علال الفاسی: مکتبه الوحده العربیه، الدار البيضاء، المغرب.

۱- التشریح الجنایی الاسلامی ... ص ۱۶۴
مؤلف که یکی از دانشمندان و سیاستمداران بنام کشور مغرب بوده است در این کتاب، مقاصد و غایات احکام را مانند کتاب «موافقات» امام شاطبی (م ۷۹۰ هـ) با توجه به همه شبهات و نظرات جدید بررسی می نماید، مباحثی از قبیل انسان و ادیان الهی، پیدایش فکر قانونی، امتیاز شرایع الهی، احکام عرفی، مجموعه شرایع آسمانی غیر اسلام^۳، راههای تطوّر و رشد در شرایع قدیم، قانون طبیعی، قوانین رومی، کلیسا، انگلیس. منبع عدالت در عصر

۱- صفحه ۳۶۴ - ۲- التشریح الجنایی الاسلامی ... صفحه ۱۶۴

۳- مقاصد الشريعة الاسلامیه . صفحه ۲۶

جدید، مقاصد شرعیه در اسلام، مفهوم عدالت^۱، سلطه قانون^۲ سیاست شرعیه در اسلام^۳، اسلام دین عقل و عدالت^۴، مسأله تحقیق مناظ^۵. در آغاز کتاب بررسی گردیده است. در مبحث «اصول الشرعیه»^۶، منابع احکام، کتاب، سنت، اجماع، قواعد و اصول کلی تشریح در قرآن^۷، معتزله جدید در هند^۸، اسرائیلیات نو^۹ (افکار اسلام شناسان غربی) و مباحث نسخ در قرآن^{۱۰}، اعجاز قرآن، سنت^{۱۱} و حدود تصرفات رسول خدا، اصول نظری^{۱۲}، اسباب اختلاف در احکام^{۱۳}، قواعد، تفسیر مصلحت به مقاصد^{۱۴}، مکارم اخلاق در رابطه با شریعت و احکام^{۱۵} و بعداً روش حکومت در اسلام^{۱۶}، مصدر قدرت در اسلام^{۱۷}، حقوق انسان^{۱۸}، و جز آن آمده است. این کتاب نیز در پیوند و آشتی میان شرع و قانون جدید نقش عمده را به عهده دارد و بخشی از مباحث و مبادی تاریخ فقه را شامل است.

۷- النظم الاسلامیة - از دکتر حسن ابراهیم حسن، و دکتر علی ابراهیم حسن، ط ۲، مکتبه النهضة المصریة، ۱۹۶۲ م. این کتاب تنها یک زاویه از تاریخ فقه یعنی تاریخ، فقه سیاسی و اداری شامل نظامات اداری و سیاسی و مالی و قضایی باضافه نظام بردگی را در بر دارد. و نظیر آن، کتاب النظریات الاسلامیة السیاسیة. از دکتر محمد ضیاء الدین الریس، استاد و رئیس بخش تاریخ اسلام در «کلیه دارالعلوم» قاهره ط ۲، دارالمعارف، به مصر ۱۹۶۹ م، و کتابهای فراوان دیگر از جمله کتابهای تاریخ وزارت در اسلام است که در باب اقسام فقه مبحث «فقه سیاسی» خواهد آمد.

۸- مباحثی از تاریخ حقوق - از علی پاشا صالح استاد دانشگاه تهران از انتشارات دانشگاه

تهران، ۱۳۴۸ هـ ش

۲- مقاصد الشریعة الاسلامیة. صفحه ۵۳

۱- مقاصد الشریعة الاسلامیة. صفحه ۴۷

۴- صفحه ۵۸

۳- همان کتاب صفحه ۵۴

۶- صفحه ۸۰

۵- صفحه ۷۶

۸- صفحه ۹۰

۷- صفحه ۷۴

۱۰- صفحه ۱۰۰

۹- صفحه ۹۵

۱۲- صفحه ۱۱۳ تا ۱۶۵

۱۱- صفحه ۱۰۵

۱۴- صفحه ۱۷۵

۱۳- صفحه ۱۶۷

۱۶- صفحه ۲۰۳

۱۵- صفحه ۱۸۷

۱۸- صفحه ۲۲۱ تا ۲۷۰

۱۷- صفحه ۲۰۹

این کتاب، تاریخ جامع حقوق جهانی به زبان فارسی است و چند مبحث آن به تاریخ فقه ارتباط دارد. اول، مرحله دوم حقوق ایران^۱، یعنی دوران اسلامی که پس از یادآوری گوشه‌ای از تاریخ اسلام و تشیع، دانشمندان ایران در علوم اسلامی، مباحثی از حقوق اسلام، آئین دادرسی و حقوق بشر قضاوت در اسلام، وضع قضاوت در دوران مغول و تیموریان و صفویه و پس از آن، جمله‌ای از فتاوی تاریخی را یاد می‌نماید.

دوم، مرحله سوم حقوق ایران^۲، دوران معاصر که از مشروطیت آغاز می‌شود و شرح قانون اساسی دوران مشروطیت، رابطه آن با حقوق اسلامی، متمم قانون اساسی، منابع حقوق ایران^۳، کیفیت انتقال به دوره جدید و غلبه حقوق جدید بر قوانین ایران^۴، تشکیل دادگستری و حکومت قانون^۵، و این قبیل مباحث را در بر دارد.

سوم، سیر قانون در کشور عثمانی^۶، قانون نامه سلطان محمد فاتح، برخورد حقوق رم و اسلام، اجمالی از مذاهب فقهی اهل سنت و شیعه^۷

چهارم، منابع قانون، در کشور اسلامی پاکستان^۸. بنابر آنچه ملاحظه گردید کتاب مورد بحث، تاریخ فقه را به عنوان جزئی از تاریخ حقوق در بر دارد.

از این کتابها گذشته در بسیاری از کتابهای حقوق فارسی و عربی که به نظر اینجانب رسیده، مباحثی از تاریخ فقه وجود دارد.

ادامه دارد

۱- مباحثی از تاریخ حقوق صفحه ۱۴۸ تا ۲۱۲

۲- مباحثی از تاریخ حقوق صفحه ۲۳۹ و صفحه ۷۳۳ و ص ۷۴۸

۳- همان کتاب صفحه ۲۵۸

۴- همان کتاب از صفحه ۴۲۳ تا ۴۲۵

۵- همان کتاب صفحه ۳۰۶

۶- همان کتاب صفحه ۲۲۹

۷- همان کتاب صفحه ۴۳۰

۸- همان کتاب صفحه ۶۲۹